

VIRGINIA BAILY

ΕΝΑ ΠΡΩΙ, ΝΩΡΙΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΜΑΡΙΑ
ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ

ΙΚΑΡΟΣ

ΕΝΑ ΠΡΩΙ, ΝΩΡΙΣ

Τίτλος πρωτοτύπου: *Early one morning*

Πρώτη έκδοση στα αγγλικά από τον εκδοτικό οίκο Virago, τμήμα του Little, Brown Book Group, 2015.

© Virginia Baily, 2015

© για την ελληνική έκδοση Εκδόσεις Ίκαρος, 2016

Μετάφραση από τα αγγλικά: Μαρία Αγγελίδου

Τυπογραφική επιμέλεια: Ελευθερία Κοψιδά

Σχεδιασμός - Εικονογράφηση εξωφύλλου: Χρήστος Κούρτογλου

Στοιχειοθεσία - Σελιδοποίηση: Εκδόσεις Ίκαρος

Εκτύπωση: Μητρόπολις Α.Ε.

Βιβλιοδεσία: Ηλ. Μπουντάς - Π. Βασιλειάδης Ο.Ε.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, της σελιδοποίησης, του εξωφύλλου και γενικότερα όλης της αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Πρώτη έκδοση: Ιούνιος 2016

ISBN 978-960-572-101-5

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΚΑΡΟΣ • ΒΟΥΛΗΣ 4, 105 62 ΑΘΗΝΑ • Τ: 210 3225152 • www.ikarosbooks.gr

Virginia Baily

ΕΝΑ ΠΡΩΙ, ΝΩΡΙΣ

Μετάφραση
Μαρία Αγγελίδου

ΙΚΑΡΟΣ

Στη μνήμη του πατέρα μου,
Πίτερ Μπέιλι.

ΕΝΑ

ΡΩΜΗ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1943

Μια νέα γυναίκα κατηγορίζει βιαστική κάποιον δρόμο της Ρώμης. Η ζώνη του παλτού της είναι σφιχτά δεμένη στη μέση της, φοράει μαντίλι στο κεφάλι, έχει έναν πάνινο σάκο περασμένο χιαστί στον ώμο της. Στο χέρι κρατάει μια μικρότερη τσάντα, που έχει μέσα το πορτοφόλι της με λίγες λίρες και τα χαρτιά της – την ταυτότητά της και τα δελτία της. «Κιάρρα Ραβέλο, άγαμη», γράφει η ταυτότητα. Διεύθυνση Βία ντέι Καπελάρι 147, διαμέρισμα νούμερο 5. Δεν έχει ομπρέλα να την προστατεύει από το ψιλόβροχο, που πέφτει ασταμάτητα από τον σκοτεινό ακόμα ουρανό, επίμονη ψιχάλα που θα συνεχιστεί για ώρες πολλές, συνεργός κι αυτή στα γεγονότα της ημέρας.

Δεκαπέντε λεπτά μετά το τηλεφώνημα που δέχτηκε – «Η μάμά είναι άρρωστη», ήταν τα λόγια του Τζενάρο–, είχε κιόλας βγει από την πόρτα της. Το ότι κατάφερε να ντυθεί τόσο γρήγορα, και με τη Σεσίλια να την παίρνει από πίσω μέσα στο διαμέρισμα, να μπερδεύεται στα πόδια της και να κάνει ένα σωρό ανόητες ερωτήσεις, είναι ένα μικρό θαύμα.

«Ποιος ήταν στο τηλέφωνο;» Αυτό, όρθια στην ανοιχτή πόρτα του μπάνιου, όπου η Κιάρρα έριχνε νερό στο πρόσωπό της. «Γιατί

ντύνεσαι; Έξι παρά τέταρτο είναι ακόμα». Αυτό, τη στιγμή που η Κιάρρα τραβούσε τις κάλτσες της από τη γρίλια μπροστά στη θερμάστρα και τις φορούσε, υγρές ακόμα, στα παγωμένα πόδια της.

Η βροχή έχει χωθεί μέσα στο διαμέρισμα· σαν αχνή ομίχλη κρέμεται στην ατμόσφαιρα της κουζίνας.

«Πώς θα βγεις χωρίς μισοφόρι;» Αυτό, καθώς περνούσε το κόκκινο μάλλινο φουστάνι της πάνω από το κεφάλι της και έδενε τη ζώνη της. Μετά, μαζεύοντας το μυαλό της όσο μπορούσε: «Να σου φτιάξω καφέ;»

Τέλος, ενώ η Σεσίλια ξέβγαζε το μπρίκι στον νεροχύτη, η Κιάρρα βρήκε μια στιγμούλα να σκεφτεί ό,τι προλάβαινε: να φορέσει παλτό και μαντίλι· να πάρει τον σάκο, μήπως κατάφερνε να σώσει τίποτα· ν' αναρωτηθεί και ν' αποφασίσει να μην πάρει τελικά το ποδήλατό της: θα δυσκολευόταν να το κατεβάσει στις σκάλες – και θα πήγαινε πιο γρήγορα με τα πόδια. Το καφέ του Τζενάρο στη Βία ντελ Πόρτικο ντ' Οτάβια δεν απείχε ούτε ένα χιλιόμετρο.

Στην πόρτα της κουζίνας στάθηκε να πει ότι έπρεπε να βγει και είδε τη Σεσίλια ακίνητη, να στέκει με το άδειο μπρίκι στο χέρι, το στόμα μισάνοιχτο. Η Κιάρρα κατάλαβε: η αδερφή της μόλις είχε θυμηθεί πως δεν υπήρχε καφές στο σπίτι, πως είχαν να δουν καφέ πάνω από δυο μήνες τώρα. Κατάλαβε επίσης πως η θύμηση αυτή είχε ξυπνήσει κι όλα τ' άλλα που την ακολουθούσαν: τις βόμβες, τους θανάτους, τη γερμανική κατοχή, όλα όσα η ίδια η Κιάρρα έλεγε μέσα στο δικό της μυαλό «χαλασμό». Άλλη μέρα θα στεκόταν να παρηγορήσει τη Σεσίλια, σήμερα όχι.

«Δεν θ' αργήσω», είπε.

«Μη φεύγεις», είπε η Σεσίλια με την κοριτσιίστικη φωνούλα της.

«Ω, για το Θεό», φώναξε η Κιάρρα και βγήκε από την πόρτα. Τα παπούτσια της κροτάλισαν στα πέτρινα σκαλιά, όχι όμως αρκετά δυνατά ώστε να καλύψουν το κλάμα της αδερφής της.

Στον δρόμο το ξανασκέφτηκε κι ανέβηκε ξανά τρεχάτη τα δυο πατώματα. «Ντύσου. Ετοίμασε μια τσάντα με ρούχα ζεστά».

Το όμορφο πρόσωπο της Σεσίλια, με τα μεγάλα ελαφίσια μάτια σαν να 'βησε παίρνοντας το αναποφάσιστο κι αμήχανο ύφος, που έκανε την Κιάρρα να θέλει να την χαστουκίσει, για να την συνεφέρει. «Θα πάμε διακοπές;» ρώτησε.

«Ναι. Θα πάμε εκδρομή», είπε η Κιάρρα. «Ετοίμασε και μια τσάντα για μένα. Θα γυρίσω σε δυο ώρες – ή και πιο γρήγορα». Έδειξε στην αδερφή της την ώρα στο ρολόι. «Και θα σου φέρω δωράκι».

«Να πάρω και τα ραφτικά μου;»

«Ό,τι χωράει στην τσάντα σου. Όχι τη ραπτομηχανή».

«Θα πάρω από μια κουβέρτα για την καθεμιά μας».

«Συγγνώμη που έβαλα τις φωνές».

«Δεν θα το πω».

Σε ποιον νομίζει η Σεσίλια ότι θα μπορούσε να το πει; Μυστήριο.

Ο δρόμος είναι σκοτεινός. Έχουν υποχρεωτική συσκότιση τις νύχτες τώρα και τα φώτα στους δρόμους δεν ανάβουν. Τα πόδια της Κιάρρα είναι βρεμένα, τα παπούτσια της τρύπια, γλιστράει στο υγρό πλακόστρωτο. Φτάνοντας στη γωνία του Κάμπο ντέι Φιόρι, κοντοστέκεται. Στο πρώτο αδύναμο φέγγος αυτής της γκρίζας μέρας, που δεν έχει καταφέρει ακόμα να φωτίσει το στενό άνοιγμα της Βία ντέι Καπελάρι, βλέπει την πλατεία έρημη. Είναι έξι η ώρα, πρωί Σαββάτου, η αγορά θα 'πρεπε σιγά σιγά να στήνεται. Το άγαλμα του Τζορντάνο Μπρούνο είναι η μόνη ανθρώπινη φιγούρα που διακρίνεται. Τον κοιτάζει, σαν να περιμένει παρηγόρια και κουράγιο. Τον βλέπει σοβαρό, με την καλύπτρα στο κεφάλι, ύφος σκοτεινό, σαν φοβέρα. Ανατριχιάζει.

Περνάει την πλατεία τοίχο τοίχο, κολλημένη στα κτίρια. Οι δρόμοι είναι πιο άδειοι τώρα που έχουν αναλάβει οι ναζί. Λες κι έχει βγει δελτίο κακοκαιρίας, λες και περιμένουν σεισμό, χιονό-

πτωση ή κατολίσθηση, οι κάτοικοι της Ρώμης μένουν χωμένοι στα σπίτια τους αυτές τις μέρες, δεν βγαίνουν παρά μόνο σε απόλυτη ανάγκη. Τις νύχτες, πάντα, ακούγονται σποραδικοί πυροβολισμοί. Λένε πως σταματούν διαβάτες στον δρόμο χωρίς αιτία, τους στήνουν στον τοίχο και τους παίρνουν για να τους ανακρίνουν σε κτίρια που μόλις έχουν επιτάξει και μετατρέψει σε κρατητήρια – κτίρια απ’ όπου ακούγονται ουρλιαχτά. Και ύστερα καλούν τους συγγενείς να παραλάβουν σακατεμένα κορμιά. Αυτό δεν είναι καινούργιο· γινότανε έτσι όλα τα χρόνια του φασισμού· τώρα, όμως, έχει πάρει τρομακτικές διαστάσεις – τώρα που η Ρώμη κηρύχτηκε ανοχύρωτη πόλη. Όσο κι αν κάθεσαι στ’ αυγά σου, ασφαλής δεν είσαι. Και είναι πια μπερδεμένα τα πράγματα, οι πλευρές, οι παρατάξεις.

Στα μισά της Βία ντέι Τζουμπονάρι η Κιάρρα στρίβει δεξιά σ’ έναν ακόμα πιο στενό δρόμο, που θα την βγάλει πιο κάτω στον κεντρικό, πέρα από τη διασταύρωση. Δεν ξέρει τι θα βρει εκεί που πάει, ξέρει μόνο πως η βοήθειά της είναι απαραίτητη. Και πως ό,τι κι αν είναι αυτό που συμβαίνει τώρα, συμβαίνει στην παλιά Εβραϊκή Συνοικία. Αν δεν ήταν ο φόρος χρυσού που οι ναζί είχαν επιβάλει στον εβραϊκό πληθυσμό της Ρώμης πριν από λίγες μέρες, δεν θα ’ταν τόσο σίγουρη πως το καφέ του Τζενάρο, στον κεντρικό δρόμο του γκέτο, βρισκόταν στο μάτι του κυκλώνα

Πενήντα κιλά χρυσάφι. Είχε βοηθήσει στη διοργάνωση και στη συγκέντρωση των προσφορών – δαχτυλίδια και μενταγιόν, παλιά νομίσματα και μανικετόκουμπα. Θα είχε δώσει και το δαχτυλίδι του πατέρα της, αλλά δεν το βρήκε στην κασετίνα που το κρατούσε φυλαγμένο. Ύστερα, όταν οι αρμόδιοι είχαν ζυγίσει το χρυσάφι και είχαν χαρακτηρίσει την ποσότητα επαρκή, η Κιάρρα βρήκε το δαχτυλίδι: σφηνωμένο σε μια σχισμή του ξύλου πάνω στην τουαλέτα της. Χάρηκε που δεν είχε αναγκαστεί να αποχωριστεί αυ-

τό το δαχτυλίδι του πατέρα της, πεθαμένου πέντε χρόνια τώρα.

Μπάμπο, σκέφτεται. Και ψάχνει να θυμηθεί το αγαπημένο πρόσωπό του, να πάρει θάρρος από την ανάμνηση. Αντί γι' αυτό, της έρχεται μια εικόνα του Κάρλο, του αρραβωνιαστικού της, που είχε πεθάνει ένα μήνα μετά. Ο ξαφνικός πόνος μέσα της είναι τόσο δυνατός, που άθελά της βογκάει. Η μοναξιά απλώνεται στο κορμί της, σαν παγωνιά που την κεντάει ως το κόκαλο.

Συγκεντρώνοντας και παραδίνοντας το χρυσάφι πίστεψαν ό-τι είχαν προλάβει τα χειρότερα και είχαν αγοράσει λίγο χρόνο για τους Εβραίους της Ρώμης. Τώρα, όμως, τώρα που περπατάει στη βροχή, τώρα φοβάται ξανά: μήπως βρήκαν κάποιο λάθος στο ζύγι; Μήπως από τη λεία των ναζι έλειπαν δέκα γραμμάρια; Το βάρος ενός δαχτυλιδιού; Κουνάει το κεφάλι, νιώθει το μαντίλι να στάζει στο σβέρκο της.

Βιάζει ξανά το βήμα της. Ίσως είναι κάτι ασήμαντο. Ίσως αφήνει την αγωνία να την βασανίζει χωρίς λόγο. Και στου Τζενάρo θα πιει τουλάχιστον έναν καφέ της προκοπής.

Το στενό την βγάζει σε μια μικρή πλατεΐτσα, εκεί στέκει ένας πλάτανος μονάχος. Έχει κατά νου να σταθεί κρυμμένη κάτω από τα κλαριά του και να ελέγξει την κατάσταση. Δεν υπάρχει τίποτα να ελέγξει. Ή δεν έχει η ίδια τρόπο να ελέγξει ό,τι κι αν είναι αυτό που υπάρχει για έλεγχο. Ο κεντρικός δρόμος, η Βία Α-ρένουλα, είναι ήσυχος, έρημος. Κοντοστέκεται κάτω από το δέντρο, διστάζει να ξεκολλήσει από την προστασία του. Βρίσκεται ακόμα στη «δική της» μεριά. Διασχίζοντας τον δρόμο, στρίβοντας τη γωνία, θα μπει σ' άλλον κόσμο. Είναι λες και ξαναχτίστηκε το τείχος που χώριζε το γκέτο από την πόλη μισόν αιώνα πριν. Είναι αόρατο, αλλά υπάρχει.

Μπορεί ακόμα να γυρίσει πίσω.

Σκέφτεται τη Σεσίλια. Την βλέπει: ν' ακούει ραδιόφωνο, κά-

ποιο ανάλαφρο τραγουδάκι, φτιάχνοντας την τσάντα με τα ρούχα της· ν' αλλάζει σταθμό, όταν αρχίζει το κυβερνητικό ενημερωτικό δελτίο. Όχι ραδιόφωνο. Νοερά την βάζει να ακούει γραμμόφωνο, να μαζεύει τα πράγματά τους στον ρυθμό του τραγουδιού που της αρέσει τώρα, στον ρυθμό της τελευταίας επιτυχίας του Τζίνο Μπέκι, που τον λατρεύει. Την ταινία την είδα τρεις φορές τον Μάρτιο, που πρωτοβγήκε. *La strada del bosco*, Ο δρόμος στο δάσος, είναι η μελωδία που παίζει απ' άκρη σ' άκρη στη Ρώμη, καθώς οι άνθρωποι μαζεύουν τα πράγματά τους, κλειδώνουν τα σπίτια τους και φεύγουν από την πόλη. Γιατί να 'ναι αλλιώς για την ίδια και τη Σεσίλια; Είναι τυχερές, πιο τυχερές από πολλούς άλλους. Η γιαγιά τους –η νόνα τους– ζει ακόμα, έξω στους λόφους.

Θόρυβος ακούγεται από μακριά, μουγκρητό που δυναμώνει. Ζαρώνει στον κορμό του δέντρου, μαντεύοντας στρατιωτικό καμiónι. Από το βάθος του δρόμου προβάλλει τελικά ένα λεωφορείο με θολωμένα τζάμια. Μοιάζει άδειο, χωρίς επιβάτες. Μόνο τον οδηγό βλέπει μέσα. Ένα σκυλί κατεβαίνει τον δρόμο, σταματάει και μυρίζει λασπωμένα σκουπίδια στις σχάρες των υπονόμων. Οι υπηρεσίες του δήμου έχουν καταρρεύσει, οι δρόμοι έχουν βδομάδες που δεν καθαρίζονται. Το σκυλί ανεβαίνει στο πεζοδρόμιο, σηκώνει το πόδι του να κατουρήσει στον κορμό του δέντρου.

Η Κιάρρα ψάχνει σημάδια σ' όλα αυτά – στην απουσία περαστικών, στο γεγονός ότι τα λεωφορεία κυκλοφορούν, στους ανοιχτόχρωμους λεκέδες πάνω στον φλοιό του πλάτανου όπως αχνοφέγγουν στο λιγοστό φως της αυγής, στον τρόπο που το νερό της βροχής στάζει από τις άκρες των κιτρινισμένων φύλλων, στο σκυλί που διαλέγει αυτό το δέντρο για να κατουρήσει. Και τα ερμηνεύει, πρώτα έτσι κι ύστερα αλλιώς. Η συνείδησή της πεταρίζει ανάμεσα σε αντίθετα άκρα: το μήνυμα ήταν λάθος ή δεν το κατάλαβε, παρεξήγηση, είναι μια κανονική μέρα, όσο κανονική

μπορεί να 'ναι πια μια μέρα στη Ρώμη ή κάτι τρομερό έχει συμβεί, συμβαίνει τώρα, κάτι που αγγίζει τα όρια της συντέλειας.

Ένα πουλί τιτιβίζει στα κλαδιά πάνω από το κεφάλι της· μια κρύα στάλα πέφτει στη μύτη της. Η βροχή την έχει κάνει μούσκεμα, νερό έχει μπει στα παπούτσια της, έχει περάσει από το μαντίλι κι έχει βρέξει τα μαλλιά της, παγώνοντας τους ώμους της και το τρυφερό ευαίσθητο σημείο ανάμεσά τους. Οι υπόνομοι καταπίνουν γουργουρίζοντας τα ρυάκια που έχουν σχηματιστεί στα πλάγια του δρόμου, κι η ίδια στέκει ασάλευτη σαν τον Τζορντάνο, παγωμένη, πετρωμένη. Θέλει να γυρίσει σπίτι. Φαντάζεται ένα πουλάκι από γαλάζια πορσελάνη, με το κεφάλι του γερμένο πίσω και το ράμφος του ανοιχτό, καθισμένο σ' ένα περβάζι. Φαντάζεται το καμπαναριό του Σαν Λορέντσο, όπως φαίνεται από το παράθυρο, τα πεύκα του νεκροταφείου πίσω του. Το σπίτι των παιδικών τους χρόνων.

Χαλασμός, σκέφτεται.

Στον δρόμο διακρίνει κίνηση. Ένας άντρας με στολή βγαίνει από τις σκιές ενός δρόμου που οδηγεί στο γκέτο. Στη θέα του, στη θέα αυτής της υπόμνησης του κινδύνου, οι αμφιβολίες της γίνονται καπνός. Ξεκollάει από το πλατάνι, περπατάει στο πλακόστρωτο.

Η μαμά είναι άρρωστη, λέει από μέσα της. Αυτά ήταν τα λόγια του Τζενάρο στο τηλέφωνο. Το σύνθημα που έχουν συμφωνήσει, σε περίπτωση που η γραμμή παρακολουθείται. Δεν είχαν κανονίσει, όμως, ποια θα 'ταν η συνέχεια της ιστορίας τους.

Διασχίζοντας τον δρόμο σκέφτεται τι θα πει αν την σταματήσουν. Δεν μπορεί να πει ότι πάει να δει τη μαμά της, η μαμά της σκοτώθηκε στον βομβαρδισμό του Σαν Λορέντσο τρεις μήνες νωρίτερα – κι έτσι κι αλλιώς καμιά δουλειά δεν θα 'χε η μαμά της στο γκέτο. Από το μυαλό της περνάει μια ηλικιωμένη γυναίκα, αυτή ζει πράγματι στο γκέτο. Η Κιάρρα δεν ξέρει το πραγματικό της

όνομα, όλοι όμως την φωνάζουν νόνα Τόρτα – που θα μπορούσε να σημαίνει γιαγιά Τούρτα ή γιαγιά Λάθος· και τα δυο ονόματα ταιριαστά. Έφτιαχνε ψωμί και γλυκίσματα για τον φούρνο στην Πιάτσα Τζουντία. Άζυμο ψωμί, με μαύρο, χοντροαλεσμένο στάρι για το Πάσχα, ψωμί από σίκαλη με κύμινο, τις στριφτές κουλούρες με τον παπαρουνόσπορο, τις τάρτες με καρύδι και ξερά φρούτα, σύκα και δαμασκηνόπαστο. Παπάδες και καλόγριες έκαναν ουρά για τις διάσημες τάρτες της με τα κεράσια. Είχε ακουστεί πως τις έτρωγε κι ο ίδιος ο πάπας.

Αν την σταματούσαν, η Κιάρρα θα 'λεγε ότι έμαθε πως η νόνα Τόρτα, παλιά φιλενάδα της γιαγιάς της, ήταν άρρωστη· πήγαινε, λοιπόν, να δει μήπως μπορούσε να κάνει κάτι γι' αυτήν. Ίσως σκέφτηκε τη γριούλα, επειδή ήξερε τη διεύθυνσή της. Είναι τακτική στο καφέ του Τζενάρο, μένει ακριβώς από πίσω, στη Βίαντι Σαντ' Αμπρότζιο. Ίσως πάλι την σκέφτηκε επειδή η νόνα Τόρτα είναι πράγματι άρρωστη, όχι στο σώμα της, αλλά στο μυαλό της· έχει αρχίσει και το χάνει.

Ο στρατιώτης στέκεται στο πλάι ενός κτιρίου. Δεν δίνει σημασία στην Κιάρρα, όταν περνάει από μπροστά του. Φυσικά, δεν βρίσκεται εκεί για να εμποδίσει όσους θέλουν να μπουν στην Εβραϊκή Συνοικία· μόνο όσους επιχειρήσουν να βγουν. Στο πηλήκιό του έχει τον αετό με τ' ανοιχτά φτερά.

Φοβερός θόρυβος την τυλίγει, καθώς μπαίνει στο γκέτο. Φωνές, γαβγίσματα, κρότοι μεταλλικοί. Προχωρώντας η Κιάρρα φέρνει στον νου της ό,τι ξέρει για τη νόνα Τόρτα. Η προσπάθεια την βοηθάει να μην ουρλιάξει, να μην τρέξει, να μην αντιδράσει βλέποντας τους Γερμανούς φαντάρους να χτυπάνε άγρια εξώπορτες, να στέκονται σκοπιά στις γωνίες, κοιτάζοντας τρομαγμένα πρόσωπα στα παράθυρα. Από ψηλά, από τα πάνω πατώματα, ακούγονται τρομαγμένες στριγκλιές.

Η νόνα Τόρτα φοράει πάντα την ποδιά της. Όλες τις μέρες, αλλά όχι τα Σάββατα. Τα πόδια της είναι στραβά. Τα μαλλιά της κάτασπρα σαν τα πούπουλα των περιστεριών. Ξέρει ιστορίες και παραμύθια, αλλά συχνά επαναλαμβάνει τα ίδια και τα ίδια. Η Κιάρρα δυσκολεύεται να την καταλάβει, γιατί χρησιμοποιεί πολλές λέξεις κι εκφράσεις από το ιδίωμα των Εβραίων της Ρώμης. Έχει ζήσει όλη της τη ζωή στο γκέτο, είναι γεννημένη πριν από την Ένωση της Ιταλίας. Θυμάται πώς γκρεμίστηκε το τείχος, τότε που ήταν ακόμα κοριτσάκι, πώς άνοιξε η γειτονιά. Θυμάται τον κόσμο να βγαίνει, να κατηφορίζει το ποτάμι ως το Τραστέβερε, πράγμα ανήκουστο πρωτότερα. Ως τότε οι Εβραίοι ζούσαν στριμωγμένοι όλοι εκεί μέσα, μεταξύ τους, χώρια. Τελικά τίποτα δεν αλλάζει χωρίς ζημιά, χωρίς απώλεια.

Στη σκέψη της ηλικιωμένης γυναίκας η Κιάρρα νιώθει ένα ρίγος ελπίδας. Είναι η σκέψη της μακροζωίας που ζωντανεύει μέσα της την ελπίδα. Η σκέψη ζωών που συμπλήρωσαν τη φυσική τους πορεία.

Όταν φτάνει στη Βία ντελ Πόρτικο ντ' Οτάβια, παγώνει. Μια φάλαγγα στρατιώτες με γκρίζες στολές είναι παραταγμένοι στο πεζοδρόμιο, σκόρπιοι ανά τακτά διαστήματα οι αξιωματικοί τους. Ένας τους μιλάει, τους δίνει διαταγές. Το καφέ του Τζενάρο είναι κλειστό, κλειδωμένο, με τις γρίλιες κατεβασμένες πίσω από την τζαμαρία. Πιο πέρα, εκεί όπου υψώνεται το Τεάτρο Μαρτσέλο, πελώριο κι αρχαίο, σαν να μην μπορεί κανείς να τ' αγγίξει, είναι σταματημένα τρία καμιόνια με γκρίζα τεντόπανα να σκεπάζουν τις καρότσες τους. Ξαφνικά, οι άντρες βάζουν τις φωνές, όλοι μαζί, μια βοή τρομερή, ένα μουγκρητό, που την κάνει ν' ανατριχιάσει σύγκορμη· νιώθει τον σφυγμό της εκεί που έχει βραχεί, στην πλάτη της ψηλά, ανάμεσα στους ώμους της. Το ίδιο ξαφνικά οι κραυγές σταματούν. Και τότε σκορπίζουν, δυο δυο, τρεις

τρεις, χώνονται στα δρομάκια του γκέτο. Οι λίγοι που μένουν πίσω, παίρνουν θέσεις: κάποιοι στέκονται μπροστά στα φορτηγά, άλλοι στις γωνιές των παρόδων.

Η Κιάρια χτυπάει την πόρτα του καφέ.

«Εγώ είμαι», ψιθυρίζει στην κλειδαριά.

Η γρίλια παραμερίζει ελάχιστα. Βλέπει το πρόσωπο του Τζε-νάρo, τα μάτια του μαύρα κι αλαφιασμένα, τα μάγουλά του λερωμένα από καπνιά. Ανοίγει μια χαραμάδα την πόρτα, την τραβάει μέσα και την οδηγεί στην αποθηκούλα πίσω από το καφέ, όπου η στρογγυλή μικρή σόμπα, μπουκωμένη φίσκα, καίει με όλη της τη δύναμη, ξερνώντας καπνούς. Είναι ένα από τα μέρη, όπου κρατάνε κρυμμένες τις αντιφασιστικές προκηρύξεις, τις οποίες μοιράζουν στην πόλη εθελοντές, περπατώντας στους δρόμους γρήγορα, σαν να πηγαίνουν στις δουλειές τους. Υπάρχουν αρκετές τέτοιες «αποθήκες» σε διάφορα σημεία της Ρώμης· καθώς και μια τυπογραφική μηχανή, σ' ένα ηχομονωμένο δωμάτιο, πίσω από το ψυγείο ενός χασάπικου στην περιοχή Τεστάτσιο.

Ο Τζενάρo καίει αποδεικτικά στοιχεία.

«Μπορείς να συνεχίσεις εσύ;» λέει δείχνοντάς μου τη σόμπα και το μικρό βουνό από φυλλάδια κατάχαμα εμπρός της. Μάλλον τα 'ριξε βιαστικά από τα ράφια στο πάτωμα. «Πρέπει ν' ανοίξω το μαγαζί». Από τα χείλια του ξεφεύγει κάτι που μοιάζει με γέλιο πνιχτό. «Να κάνουμε τη δουλειά μας. Κανονικά. Σαν να μην τρέχει τίποτα».

«Δεν έχουν έρθει για μας», λέει η Κιάρια.

«Όχι», συμφωνεί. «Αλλά και πάλι. Δεν θα θέλαμε να τα βρούμε όλα αυτά. Σωστά;»

«Μαζεύουν τους Εβραίους», λέει εκείνη.

Και τότε προσέχει τον τίτλο του άρθρου στην προκήρυξη, πάνω πάνω στον σωρό: είναι γραμμένο από έναν γνωστό Εβραίο δια-

νοούμενο. Όπως πολλοί άλλοι, γύρισε στη Ρώμη, όταν έπεσε ο Μουσολίνι τον Ιούλιο, και πριν από την ανακωχή τον Σεπτέμβριο. Αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα, όταν για πρώτη φορά μετά από είκοσι χρόνια πίστεψαν ότι μπορούσαν να πουν ό,τι ήθελαν, είχε γράψει μια ολόκληρη σειρά άρθρων. Η Κιάρρα αναρωτιέται πού να 'ναι τώρα. Ελπίζει πως πρόλαβε να φύγει από την πόλη.

«Έχεις καπνιά στο πρόσωπό σου», λέει στον Τζενάρο.

Την σκουπίζει με το μανίκι του μορφάζοντας, σαν να πειράχτηκε απ' τα λόγια της. Είναι δύσκολη η ευγένεια, όταν φοβάσαι.

«Άντε, πήγαινε», του λέει και χαμογελάει. Με χαμόγελο που κι αυτό μάλλον μορφασμός μοιάζει.

Ο Τζενάρο την έχει παραγεμίσει τη σόμπα. Η Κιάρρα έφερε τον σάκο με την ιδέα πως θα μπορούσε να γλιτώσει κάποιες προκηρύξεις – γι' άλλη φορά ή γι' αργότερα ή για την ιστορία ή για κάποιον άλλον λόγο που της είχε φανεί πειστικός και βάσιμος μέσα στην ομίχλη της κουζίνας της λίγο νωρίτερα. Τώρα ο λόγος της ξεφεύγει, τώρα που σαν τον Τζενάρο θέλει κι η ίδια επειγόντως να εξαφανίσει τα ενοχοποιητικά τους ίχνη. Παίρνει ένα μακρύ, λεπτό ξύλο από τον σωρό με τα προσανάμματα, σκαλίζει την πυκνή μάζα των χαρτιών που καπνίζουν. Το ξύλο σπάει.

Ψάχνει κάτι καλύτερο, ανοίγει διάπλατα το μισάνοιχτο ντουλάπι, βρίσκει μια σκούπα κι ένα μεταλλικό φαράσι, ένα μεγάλο μπουκάλι με ροζ περιεχόμενο, θα μπορούσε να είναι απορρυπαντικό, θα μπορούσε να είναι παραφίνη – να το ρίξει στη φωτιά; θα τυλιχτεί στις φλόγες ολόκληρο το κτίριο; – κι άλλη μια στοίβα από προκηρύξεις. Παλιές, από τέσσερις μήνες νωρίτερα, από τις αρχές του καλοκαιριού, έχουν μια φωτογραφία του Μουσολίνι που μιλάει στο πλήθος στην Πιάτσα Βενέτσια, οι άνθρωποι στην πλατεία αμέτρητοι, σαν μυρμήγκια. Το σύνθημα δεν μπορεί να το διαβάσει. Μια έντονη, αηδιαστική μυρωδιά βγαίνει από το ντουλά-

πι. Κλείνει το πορτάκι, γυρίζει στη σόμπα και οπλισμένη με το φαράσι σκαλίζει με δύναμη τη στοίβα των χαρτιών στο φουρνάκι της, προσπαθώντας να τ' αραιώσει. Η σόμπα είναι σαν ζώο μικρό που το ταΐζουν με το ζόρι. Αρχίζει να πνίγεται.

Θυμάται τη Σεσίλια μικρή. Κάθεται απέναντί της στο τραπέζι της κουζίνας του παλιού τους σπιτιού στο Σαν Λορέντζο (χαλασμός, της έρχεται αμέσως η λέξη στο μυαλό). Πάνω στο καρό κιτρινοκόκκινο τραπεζομάντιλο ένα αχνιστό πιάτο με σούπα από μοσχαρίσια ποδαράκια και πατσά περιμένει ανέγγιχτο μπροστά στην αδερφή της. Το κρέας δεν της αρέσει της Σεσίλια – και τα εντόσθια τα σιχαίνεται. Με το ζαμπόν και τη μορταδέλα, το κρέας που σερβίρεται σε φέτες, έχει βρει έναν τρόπο: το χώνει στην τσέπη της ποδιάς της για να το πετάξει, να το κρύψει ή να το δώσει στην Κιάρρα αργότερα. Η μαμά τους βρήκε τα σάπια κομμάτια πίσω από τον καναπέ κι από τότε караδοκεί την ώρα του φαγητού. Τον πατσά τον κοκκινιστό, όμως, δεν μπορεί να τον χώσει στην τσέπη της η Σεσίλια. Κι αφού η μαμά είναι εκεί, στην κουζίνα, μαζί τους –ή στην καλύτερη περίπτωση μπεινοβγαίνει και στιγμή δεν τις αφήνει μόνες τους–, η Κιάρρα δεν μπορεί να βοηθήσει.

«Φάε το φαΐ σου, Σεσίλια. Αλλιώς δεν θα μεγαλώσεις, δεν θα δυναμώσεις», λέει η μαμά τους για εκατοστή φορά.

Έτσι την μαλώνουν συνέχεια τη Σεσίλια. Πρέπει να 'ναι εννιά, δέκα χρονών, σκέφτεται η Κιάρρα, μετά την εμφάνιση της αρρώστιας της, αλλά πριν από κείνο το καλοκαίρι, όπου απανωτές ανεξέλεγκτες κρίσεις της προκάλεσαν ανεπανόρθωτη βλάβη στο μυαλό. Καθώς η μαμά πλησιάζει το τραπέζι, η Σεσίλια αρπάζει ένα μεγάλο κομμάτι ψωμί και το χώνει ολόκληρο στο στόμα της. Για να δείξει προθυμία, ίσως. Το σαγόνι της κλειδώνει. Δεν μπορεί να το κουνήσει, δεν μπορεί να μασήσει, δεν μπορεί να καταπιεί την πελώρια μπουκιά. Γουρλώνει τα μάτια, το πρόσωπό της

κοκκινίζει. Αν ήταν φίδι με ένα κουνέλι στο σαγόνι του, θα έγερνε πίσω το κεφάλι της και οι δυνατοί μύες του λαιμού θα αναλάμβαναν να καταπιούν. Αλλά η Σεσίλια δεν είναι φίδι. Ο αδύνατος λαιμός της δεν μπορεί ν' ανοίξει άλλο. Η μαμά τρέχει, χτυπάει τη Σεσίλια στην πλάτη, δεν καταφέρνει τίποτα, χώνει τότε το δάχτυλό της στο στόμα της Σεσίλια να τραβήξει έξω τη σαλιωμένη μπουκιά του ψωμιού που πνίγει την κόρη της. Και τα καταφέρνει.

Η Κιάρα χρησιμοποιεί το χερούλι του φαρασιού για να τραβήξει έξω από τη σόμπα τα χαρτιά. Τα ακουμπάει στο πάτωμα, σκουντάει τον σωρό ν' αραιώσει, μετά ξαναρχίζει, σκίζει τις σελίδες σε μικρότερα κομμάτια, ταΐζει τις φλόγες. Η μαμά τους ήταν δαιμόνια στη φυσική αντιμετώπιση της όποιας αδιαθεσίας ή αρρώστιας τους: λαδωμένα δάχτυλα στον ποπό, όταν είχαν δυσκοιλιότητα· δυνατές εντριβές με λάδι στο στήθος, όταν ήταν κρυωμένες· βάμμα ιωδίου, κόκκινο σκούρο, στα κοψίματα· βάμμα μεθυλενίου, μαβί, για τον πονόλαιμο. Αν οι εντριβές και οι βεντούζες και τα βάμματα δεν έφερναν αποτέλεσμα, τότε απλά έκανες την άρρωστη. Κι αν η αρρώστια επέμενε ή χειροτέρευε, τότε αναντίρρητα σ' έτρεχε στον παπά. Στους γιατρούς δεν είχε καμιά εμπιστοσύνη.

Η Κιάρα τα πάει καλύτερα. Η σόμπα καίει στο φουλ, ζεσταίνεται πια κι η ίδια. Τα βρεμένα ρούχα της αχνίζουν. Βρίσκει τον ρυθμό, σκίζει, κομματιάζει, καίει, σκαλίζει, σφραγίζει το μυαλό της να μην ακούει τι γίνεται έξω, τα μουγκρητά των φορτηγών, τις φωνές. Είναι σαν τον μηχανοδηγό, που γεμίζει τον καυστήρα της μηχανής του κι οδηγεί το τρενάκι του σ' επικίνδυνες ράγες. Πρέπει να φτάσει στον προορισμό της. Αυτή είναι η δουλειά της.

Τελειώνει με τη στοίβα, μαζεύει με τη σκούπα όσα χαρτιά έχουν ξεμείνει, τα ρίχνει κι αυτά μέσα. Παρακολουθεί τα τελευταία κομματάκια που τα τρώνε οι φλόγες και ύστερα θυμάται τον

άλλο σωρό, μέσα στο βρομερό ντουλάπι. Η μπόχα την παίρνει ξανά από τη μύτη, όταν ανοίγει το πορτάκι. Βουτάει το μεγαλύτερο μέρος της στοίβας, τη νιώθει βρεμένη, συμπαγή μάζα στα χέρια της. Όταν χώνει τα χαρτιά στη σόμπα, βγαίνει καπνός πυκνός, βρόμικος. Τυλίγει με το μαντίλι το πρόσωπό της για να προστατέψει τη μύτη και το στόμα της. Τα μουσκεμένα, σάπια χαρτιά κόβονται, κολλάνε στα δάχτυλα, στους καρπούς της. Με το φάράσι, την αυτοσχέδια τσιμπίδα της, τσιγκλάει, σπρώχνει, κομματίζει τη μάζα των χαρτιών. Καταφέρνει μια φλόγα, ύστερα δεύτερη. Η φωτιά πιάνει.

Κοιτάζει ξανά, για να σιγουρευτεί ότι δεν άφησε τίποτα στο ντουλάπι. Μαζεύει ένα φύλλο χαρτί από το κάτω μέρος του και για κλάσμα του δευτερολέπτου νομίζει πως βλέπει δυο πράσινες σπίθες, που αμέσως σβήνουν. Σκύβει, σφίγγοντας το μαντίλι στη μύτη της, τα φωτάκια εμφανίζονται ξανά. Είναι μάτια, μάτια γάτας. Μια μαύρη γάτα, με άσπρες πατούσες, ξαπλωμένη στο βάθος του ντουλαπιού, με τέσσερα πέντε μικρά γατάκια να την βυζαίνουν. Στη μια μεριά, ακίνητο, χωρίς ζωή, το ψόφιο, το πιο μικρό γατί. Η Κιάρρα καταλαβαίνει πως κατέστρεψε την εφημεριδοφωλιά της γάτας, το καταφύγιό της, το σπίτι που είχε βρει για τον εαυτό της και τα παιδιά της. Τώρα τραβάει την τελευταία προκήρυξη κάτω από την οικογένεια, τους παίρνει και το κρεβάτι τους. Η σκελετωμένη γάτα νιαουρίζει, προσπαθεί να σηκωθεί, αλλά δεν έχει τη δύναμη.

Η Κιάρρα πιάνει με την τελευταία προκήρυξη το ψόφιο γατί, το ρίχνει στη φωτιά. Γυρίζει, κοιτάζει ξανά μέσα στο ντουλάπι. Κι επιτρέπει στον εαυτό της να φανταστεί τη ζωή της γάτας: κυνηγημένη από τα σκυλιά, λουφάζει, κρύβεται, τριγυρίζει στα ερείπια της πόλης, ψάχνει στα σκουπίδια να φάει. Μετά η σύντομη, άγρια στιγμή, που έβαλε στην κοιλιά της αυτά τα μωρά. Ν'

αφήσει μήπως τον πάνινο σάκο της, κρεβάτι για τη μικρή οικογένεια; Η γάτα ολοφάνερα κοντεύει να πεθάνει απ' την πείνα.

Εδώ πεθαίνουν της πείνας άνθρωποι.

Κι η γάτα... Γάτα είναι, δεν είναι άνθρωπος.

Σκουπίζει το πρόσωπο και τα χέρια της με την άκρη του ματιλιού της και πηγαίνει στο καφέ. Πελάτης κανένας. Ο Τζενάρο έχει σηκώσει τις γρίλιες και έχει βγάλει μερικά τραπεζάκια με τις καρέκλες τους έξω, στη βροχή. Η Κιάρρα κοιτάζει τον κόσμο στον δρόμο. Δεν έχει ξαναδεί ανθρώπους να τους πηγαίνουν σαν τα πρόβατα.

«Καφέ;» ρωτάει ο Τζενάρο.

Η Κιάρρα θέλει να φύγει, αλλά την πνίγει ένα κύμα ναυτίας, τα πόδια της τρέμουν. Στηρίζεται στον πάγκο του μπαρ, αποστρέφει το βλέμμα της να μη βλέπει όσα γίνονται έξω από την τζαμαρία.

«Ναι», λέει.

Βάζει ζάχαρη, τρεις κουταλιές, και συνειδητοποιεί ότι ο Τζενάρο της μιλάει, κάτι της λέει. Της λέει ότι δεν πρόσεξε τίποτα παράξενο, όταν έφτασε στο καφέ, στις πέντε το πρωί. Είχε έρθει με το ποδήλατο, όπως πάντα, από το σπίτι του, που βρισκόταν στην άλλη μεριά του ποταμού. Και σε όλο τον δρόμο δεν είχε προσέξει τίποτα ασυνήθιστο, μόνο που το ποτάμι ήταν φουσκωμένο απ' τη βροχή. Στη Γέφυρα Γκαριμπάλντι η βροχή δυνάμωσε. Στάθηκε τότε να φορέσει την κουκούλα του και να στερεώσει το φως του ποδηλάτου. Ποδηλατούσε αργά, επειδή τα φρένα του δεν έπιαναν καλά.

Σταμάτησε εκεί ν' αγοράσει κάρβουνο κι ο τύπος, που ο Τζενάρο τον ήξερε χρόνια, ένας κωλοπετσωμένος που σ' όλα ήταν μέσα, του είπε ότι είχε ακούσει σαματά τη νύχτα από το γκέτο. Της μουρλής, είπε. Πυροβολισμοί κι εκρήξεις. Φωνές, ουρλιαχτά, ό,τι

γινόταν στον δρόμο τη στιγμή που έφτασε η Κιάρρα. Τα πράγματα τα είχαν ησυχάσει κατά τις τέσσερις τα χαράματα.

Τέλος πάντων, ο Φεντερικό, αυτός ο τύπος, του είπε ότι δεν είχε κάρβουνο και δεν ήξερε πότε θα παραλάμβανε το επόμενο φορτίο. Κι έτσι ο Τζενάρο αγόρασε ένα δεμάτι ξύλα. Βράχηκαν λιγάκι, καθώς τα 'φερνε δεμένα στη σχάρα του ποδηλάτου. Και γι' αυτό κάπνισε τόσο η σόμπα στην αποθηκούλα, όταν την άναψε. Έτσι κι αλλιώς ήταν χλωρά ξύλα. Αλλά τι να 'κανε; Αυτές τις μέρες έπαιρνε κανείς ό,τι έβρισκε.

«Πού αγοράζεις κάρβουνο;» ακούει η Κιάρρα τη φωνή της, λες κι αυτό είναι το σημαντικό θέμα κι όχι ο νυχτερινός σαματάς ή αυτά που συμβαίνουν τώρα έξω στον δρόμο. «Από τη μάντρα στη Βιάλε Τραστεβερ;» Για μια στιγμή φαντάζεται πως η απάντηση την ενδιαφέρει, πως θ' αρχίσει κι αυτή ν' αγοράζει κάρβουνο από κει.

Ένας νέος άντρας μπαίνει στο καφέ. Τον ακολουθεί ένας στρατιώτης, αλλά στέκεται στην πόρτα, στο κατώφλι, ούτε μπαίνει ούτε βγαίνει. Ο Τζενάρο τον χαιρετάει με τ' όνομά του. Αλμπέρτο. Ακουμπάει την υφασμάτινη βαλίτσα του κάτω, δίπλα στα πόδια του, και παραγγέλλει έναν εσπρέσο. Η βαλίτσα είναι δεμένη με την μπλε ζώνη μιας ρόμπας. Το μαύρο φουλάρι του είναι σταυρωμένο στον λαιμό και χωμένο στον ανασηκωμένο γιακά του τριμμένου παλτού του. Τα μαλλιά του έχουν κολλήσει στο κεφάλι του, όπως στεκόταν στη βροχή. Το πρόσωπό του είναι χλωμό, πλατύ, αξύριστο. Τα μάγουλά του βουλιαγμένα, τα γεμάτα χείλια του μισάνοιχτα. Δεν λέει τίποτα, όσην ώρα ο Τζενάρο του ετοιμάζει τον καφέ. Το φλιτζάνι κροταλίζει στο πιατάκι, όταν το σηκώνει. Αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει και τα δυο του χέρια. Τα νύχια του είναι μαύρα, από λάδι ή βρομιά.

Οι σκέψεις της Κιάρρα γυρίζουν σαν ρουλεμάν, χοροπηδούν έτοιμες ν' ανατραπούν. Κάτι πρέπει να πάει στη Σεσίλια, μια έκ-

πληξη, ένα δωράκι. Μπορεί να 'χει τίποτα κρυμμένο ο Τζενάρο, κανένα κουτί μπισκότα ίσως. Ή, πάλι, αν τα λεωφορεία κυκλοφορούν κανονικά, μπορεί να πεταχτεί ως την Τορ ντι Νόνα, όπου μαζεύονται οι μαυραγορίτες, να δει μήπως βρει λίγο τυρί, καμιά κονσέρβα τόνο ή φασόλια.

Προσπαθεί να γαντζωθεί απ' αυτές τις σκέψεις. Είναι καθησυχαστικές. Μα οι φλόγες που γλείφουν το λείο τρίχωμα του μικρού γατιού τινάζονται μέσα στο κεφάλι της – κι αναρωτιέται αν ήταν στ' αλήθεια ψόφιο. Είναι τρομακτικά παρούσα σ' αυτό το δωμάτιο, τώρα, τούτη τη στιγμή. Δες και το υγρό σημείο, που παρά την κάψα της σόμπας επιμένει παγωμένο στο βαθούλωμα της πλάτης της, δεν είναι από το νερό της βροχής, αλλά από κάτι άλλο, από κάποια βαθιά υπόγεια θάλασσα ανθρώπινου πόνου. Έκανε βουτιά στη θάλασσα αυτή. Κι ο πόνος την έχει τυλίξει ολόκληρη.

Ο άντρας ρουφάει τον καφέ του με θόρυβο, ακουμπάει το φλιτζάνι στον πάγκο και περνάει το χέρι του στην ξύλινη επιφάνεια. Σκύβει μπροστά και με σιγανή φωνή ρωτάει κάτι τον Τζενάρο. «Τι θα μας κάνουν;» λέει.

Ο Τζενάρο κουνάει το κεφάλι του.

Ο άντρας κοιτάζει γύρω του, το βλέμμα του ακουμπάει στα τραπεζάκια, στις καρέκλες. Η Κιάρρα νιώθει τα μάτια του πάνω της, αλλά αποφεύγει να τον κοιτάξει. Ο στρατιώτης στην πόρτα τον φωνάζει. Ο νέος άντρας παίρνει τη βαλίτσα του και βγαίνει.

Η Κιάρρα τον ακολουθεί ως το κατώφλι, βλέπει να τον οδηγούν ως τη γραμμή των ανθρώπων που επιβιβάζονται στα φορτηγά. Ο πληθυσμός του γκέτο –οι γέροι, οι νέοι, με μωρά στην αγκαλιά, άνθρωποι με δεκανίκια, γυναίκες και παιδιά– όλοι σέρνονται προς τα καμιόνια σαν μια σχεδόν βουβή πομπή. Κάποια μικρά κλαίνε και κρέμονται από τους μεγάλους, όπως κάνουν τα

μωρά. Αλλά οι ενήλικες και τα μεγαλύτερα παιδιά δεν μιλούν. Ανάμεσά τους και μερικοί νέοι άντρες, σαν αυτόν που μπήκε στο καφέ – αλλά λίγοι.

«Πού είναι οι άντρες;» ρωτάει.

Ο Τζενάρο πλησιάζει, στέκεται δίπλα της. «Είναι η μέρα που μοιράζουν τον καπνό με τα δελτία», λέει. «Πρέπει να 'χουν πάει για τσιγάρα».

Τον κοιτάζει λοξά. «Τι;»

Το πρόσωπό του είναι σοβαρό. Μαύρη καπνιά είναι ακόμα χωμένη στις ρυτίδες του σαγονιού του, τονίζοντας το μαραμένο ύψος του, λες κι αυτό μόνο θέλει: να δείχνει λυπημένος. Είναι δυνατόν να κρέμονται οι ζωές των ανθρώπων από κάτι τόσο ασήμαντο όσο ένα πακέτο τσιγάρα; αναρωτιέται η Κιάρρα.

«Ναι», λέει ο Τζενάρο, λες κι είχε ακούσει την ερώτησή της. «Έτσι είναι».

Κάποιοι φορούν ακόμα τα νυχτικά τους κάτω από τα πανωφόρια τους. Οι περισσότεροι κρατούν τσάντες ή έχουν μικρούς μπόγους κρεμασμένους στην πλάτη. Οι στρατιώτες τους σπρώχνουν με τις κάννες των ντουφεκιών. Από την άλλη μεριά της γραμμής δυο αξιωματικοί κουβεντιάζουν καπνίζοντας, ακουμπισμένοι στον τοίχο.

«Τι θα τους κάνουν;»

«Μάλλον τους πάνε σε κάποιο στρατόπεδο εργασίας στα βόρεια», λέει ο Τζενάρο.

«Τα μωρά και τις γριές; Σε στρατόπεδο εργασίας;» λέει η Κιάρρα.

Μα ο Τζενάρο λέει τώρα κάτι για τη μάνα του, που του το 'χε πει, να μην ανοίξει καφέ στο γκέτο, ενεχυροδανειστήριο ήταν πρώτα, ποιος θα 'ρθει εδώ τώρα; μου λες; πάει, αυτό ήταν, τελείωσε, και μετά, στα μισά της φράσης, βουβαίνεται και στέκεται εκεί δα, ντροπιασμένος. Ύστερα, ξαναρχίζει να μιλάει, τύπο-

τα ασυνήθιστο δεν είχε συμβεί, τίποτα παράξενο δεν είχε δει ο ίδιος όταν ερχόταν, και ξανά σωπαίνει.

«Θα γυρίσουν», λέει στο τέλος. «Μια μέρα θα γυρίσουν. Όταν τελειώσει ο πόλεμος».

Κοιτάζουν, καθώς η ουρά των ανθρώπων περνάει από μπροστά τους. Τελευταία, η νόνα Τόρτα σέρνει τα πόδια της, μουρμουρίζει. Είναι με το νυχτικό και τις παντόφλες της. Από πάνω έχει φορέσει την ποδιά της. Τσάντα δεν κρατάει.

Στην απέναντι μεριά του δρόμου οι δυο αξιωματικοί των ναζι ακόμα μιλάνε, με τις πλάτες τους ακουμπισμένες στον τοίχο. Έχουν κι οι δυο το αριστερό τους πόδι λυγισμένο στο γόνατο, η σόλα της ψηλής τους μπότας ακουμπάει ολόκληρη στις τετράγωνες πέτρες, με ανησυχητική κι όμως σχεδόν καθησυχαστική συμμετρία.

Ο Τζενάρο κλαίει.

«Το ξέρεις ότι έχεις μια πεινασμένη γάτα και μερικά γατάκια στο ντουλάπι της αποθήκης σου;» λέει η Κιάρρα.

«Γάτα;» ρωτάει. «Θα της πάω λίγο γάλα». Σκύβει πίσω από τον πάγκο του, ψάχνει. «Έχω εδώ κάτι μπισκοτάκια που θα της αρέσουν», λέει και χώνεται στο πορτάκι, που οδηγεί στην αποθήκη.

Η Κιάρρα βγαίνει στον δρόμο, στέκεται με κάποιους που όρθιοι κοιτάζουν. Κρατιέται πίσω πίσω, δίπλα σε μια γυναίκα με αχτένιστα γκρίζα μαλλιά, που κρατάει με τα χέρια της τα μάγουλά της, σαν ν' αντιστέκεται στην ενστικτώδη επιθυμία των χεριών που θέλουν ν' ανέβουν πιο πάνω, θέλουν να της κλείσουν τα μάτια. Το ίδιο και η Κιάρρα, ξέρει πως πρέπει να παρακολουθήσει ως το τέλος. Να είναι μάρτυρας. Κι όταν θα το 'χει δει, όταν θα 'χει σταθεί μάρτυρας, τότε θα μπορέσει να γυρίσει στη δική της ζωή. Να πάει να πάρει την αδερφή της, τα δελτία τους, λίγα ρούχα, και να φύγουν από την πόλη, να βρουν καταφύγιο στο σπίτι της γιαγιάς στο βουνό. Και να περιμένουν τους Συμμάχους να φτάσουν.

Το μυαλό της πετάει μακριά, στα προβατάκια που βόσκουν στο λιβάδι πίσω από το σπίτι της γιαγιάς της. Πάντα, σε όλη της τη ζωή, αυτό το χωράφι, η αίσθησή του, η μυρωδιά του χόρτου και της άγριας ρίγανης που φυτρώνει δίπλα στους φράχτες· ο καθαρός αέρας, δροσερός και διάφανος και πιο φωτεινός από τον αέρα στις κοιλάδες και στους κάμπους· η θέα των χαμηλότερων λόφων, που κυματίζουν προς όλες τις κατευθύνσεις – όλα αυτά τα 'νιωθε πάντα σαν ανακούφιση. Η καθαριότητα και η ασφάλεια των βουνών: την λαχταράει τώρα.

Οι κάτοικοι του γκέτο έχουν μαζευτεί τώρα στο άνοιγμα μπροστά στο Θέατρο του Μάρκελλου, εκεί όπου το έδαφος είναι σκαμμένο. Από αλλού, από τη μεριά του ποταμού, ακούγονται φωνές και πυροβολισμοί. Αλλά αυτοί οι άνθρωποι, που στέκουν περιμένοντας ανάμεσα στις σπασμένες γκρεμισμένες κολόνες, δεν βγάζουν άχνα.

Οι μουσαμαδέινες πόρτες στο πίσω μέρος των φορτηγών ανοίγουν και το άστεγο πια πλήθος αναγκάζεται να σκαρφαλώσει στις καρότσες. Το κενό ανάμεσα στους μάρτυρες και τους αιχμάλωτους Εβραίους μεγαλώνει. Είναι λες και τους παρακολουθούν από την αντίπερα όχθη ενός ποταμού, που ολοένα φουσκώνει.

Μια νεαρή οικογένεια τραβάει το βλέμμα της. Βρίσκονται ήδη στην καρότσα ενός φορτηγού, έχουν καταφέρει να μείνουν μαζί. Ο πατέρας είναι σφιγμένος, σοβαρός, όμορφος με το πουκάμισο και τη γραβάτα του, το σακάκι και το πανωφόρι του. Έχει ψηλό μέτωπο, τα κατσαρά μαλλιά του είναι βρεμένα. Είναι ο τύπος του άντρα που θα κάπνιζε πίπα, σκέφτεται η Κιάρρα. Σαν τον πατέρα της. Που θα 'βαζε την πίπα στο στόμα του και θα ρουφούσε τον καπνό, κάθε φορά που είχε κάτι δύσκολο να σκεφτεί. Κι ύστερα θα την έβγαζε και θα έλεγε τη σκέψη του. Ο τύπος του άντρα που δεν βιάζεται στις αποφάσεις, στις κρίσεις του. Τώρα πασχί-

ζει να βρει τρόπο να είναι οικογενειάρχης, να μη χάσει την αξιοπρέπειά του. Στην αγκαλιά του κρατάει ένα κοριτσάκι με κατσαρά μαλλιά και στρουμπουλά μαγουλάκια. Από το παλτουδάκι με τα μεγάλα κουμπιά προβάλλουν παχουλά τα χεράκια του και τα μάτια του λάμπουν, λες κι όλο ετούτο είναι συναρπαστική περιπέτεια. Ανάμεσα στον άντρα και στη γυναίκα στέκει ένα άλλο, μεγαλύτερο παιδί, ένα αγόρι, εφτά οχτώ χρονών. Κρατάει σφιχτά το μανίκι του παλτού της μάνας του.

Αυτή η γυναίκα έχει τραβήξει την προσοχή της Κιάρρα. Βαστάει ένα μωρό· το ζωωμένο στοματάκι του, με τις άκρες τραβηγμένες προς τα κάτω, λες και προσπαθεί να μιμηθεί το ύφος των μεγάλων γύρω του. Η γυναίκα είναι καλύτερα ντυμένη από τις πιο πολλές και δίνει την εντύπωση ότι διάλεξε τα ρούχα της με προσοχή, δεν έριξε πάνω της βιαστικά ό,τι βρήκε μπροστά της τις αλαφιασμένες στιγμές, που τους ανάγκασαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους. Αυτή η γυναίκα φοράει μαργαριταρένια σκουλαρίκια και σκούρο πράσινο καπελάκι στο κεφάλι. Το παλτό της είναι σκούρο πράσινο κι αυτό, η ζώνη του σφιχτά δεμένη στη μέση της. Είναι ντυμένη σαν να επρόκειτο να βγει έξω.

Ίσως δεν ζάρωσε τρομαγμένη στο βάθος του σπιτιού της στις τέσσερις το πρωί σήμερα, όταν γινότανε ο τρομερός σαματάς έξω. Ίσως δεν κουκουλώθηκε με τις κουβέρτες της. Ίσως τόλμησε να κοιτάξει από το παράθυρο και είδε τους στρατιώτες των ναζι να χυμάνε σαν λυσσασμένοι. Κι όταν ο χαλασμός σταμάτησε, δεν σκέφτηκε πως το κακό είχε περάσει. Δεν γύρισε στο κρεβάτι της. Ξύπνησε τα παιδιά της και τα 'ντυσε. Τα τάισε ψωμί, τους έδωσε να πουν ένα ζεστό. Ετοίμασε τις τσάντες τους, μια για τον καθένα. Αυτή η οικογένεια, σκέφτεται η Κιάρρα, ήταν έτοιμη να φύγει, να ξεφύγει. Αλλά δεν πρόλαβε.

Τα μάτια της γυναίκας πετάνε δεξιά, αριστερά, ψάχνουν το

πλήθος. Κι αν το κενό ανάμεσα στους Εβραίους και σ' αυτούς που παρακολουθούν είναι πια χείμαρρος βαθύς, η γυναίκα αυτή γυρεύει ακόμα μια γέφυρα, μια βάρκα, μια σχεδία.

Η Κιάρρα την κοιτάζει και το ανήσυχο βλέμμα της γυναίκας πέφτει πάνω της. Με τα μάτια της καρφωμένα στα μάτια της Κιάρρα η γυναίκα σκύβει και ξεκολλάει τα δάχτυλα του γιου της από το μανίκι της, ένα ένα τα αναγκάζει να αφήσουν το παλτό της, τον σπρώχνει μακριά της. Η Κιάρρα κοιτάζει το παιδί, μετά ξανά τη γυναίκα που την καρφώνει σταθερά με το βλέμμα, μετά πάλι το παιδί, που αρπάχτηκε από άλλο σημείο του ρούχου της μάνας του. Η Κιάρρα βλέπει τα δάχτυλα της μάνας που τραβούν το χέρι του, το διώχνουν πάλι. Τα μάτια της Κιάρρα πηγαινοέρχονται από τη μάνα στον γιο, πίσω στη μάνα. Μα η γυναίκα δεν αφήνει την Κιάρρα από τα μάτια της ούτε στιγμή. Πιάνει το αγόρι από τους ώμους, του λέει κάτι και το παιδί κάνει ένα βήμα μακριά της, στέκεται με τα χέρια κρεμασμένα στα πλευρά του. Το αγόρι, το μόνο που έχει ίσια μαλλιά στην οικογένεια, είναι καλά ντυμένο: γκρίζο κοντό παντελόνι, κάλτσες τραβηγμένες ίσιες ως το γόνατο. Το ένα του γόνατο είναι γδαρμένο.

Και ξαφνικά η Κιάρρα βάζει τις φωνές και σπρώχνει να περάσει, ανοίγει δρόμο μέσα στο μικρό πλήθος, τινάζει από πάνω της ένα χέρι που για μια στιγμή ακουμπάει στον ώμο της να την σταματήσει.

«Ο ανιψιός μου», φωνάζει. «Ο ανιψιός μου είναι». Και δείχνει το αγόρι.

«Είναι δικό σου αυτό το παιδί;» ρωτάει με σπαστά ιταλικά ο στρατιώτης που κάνει κουμάντο σ' αυτό το καμiónι.

«Ναι», απαντάει. «Της αδερφής μου».

Το αγόρι ταλαντεύεται στην άκρη της καρότσας, το πρόσωπό του είναι σφιγμένο, σε ένταση, μα το βλέμμα του δεν εστιάζει

ζει. Θυμίζει παιδί που το 'χουν αναγκάσει να σταθεί όρθιο σ' ένα σκαμνί μπροστά σε όλη την τάξη, εκτεθειμένο στην ταπείνωση.

«Δώσ' τον μου. Έλα στη θεία, αγάπη μου», φωνάζει η Κιάρρα.

Παίρνει θάρρος από τον ήχο της φωνής της, που ακούγεται στριγκκή, μητρική, έξαλλη· και συνεχίζει. Σηκώνει τα χέρια της, περιμένει από τον στρατιώτη να της κατεβάσει το παιδί, περιμένει να το πιάσει. Μερικοί ενώνουν τις φωνές τους με τη δική της. «Δώσ' της το παιδί», φωνάζουν. Και «Είναι η θεία του». Κι από κάπου μέσα απ' την ομάδα, μια αντρική φωνή: «Το παιδί αυτό δεν είναι Εβραίοπουλο».

Ένας αξιωματικός κάνει την εμφάνισή του. Ζητάει τα χαρτιά της Κιάρρα. Τον αναγνωρίζει· είναι ο ένας από τους δύο που στεκόντουσαν ακουμπισμένοι στον τοίχο απέναντι από το καφέ του Τζενάρο. Όσο εκείνος ανοίγει τα χαρτιά της, της κατεβάζουν το αγόρι. Το κορμί του είναι σφιγμένο, βαρύ. Η Κιάρρα τον ακουμπάει δίπλα της, κάτω, τον κολλάει πάνω της, τον κρατάει γερά από το χέρι. Νιώθει την έντασή του.

Δεν ξανακοιτάζει τη μάνα. Δεν θέλει να δει τη σκιά της αμφιβολίας. Καρφώνει τα μάτια της στο πρόσωπο του αξιωματικού, λεπτό, φρεσκοξυρισμένο. Κοιτάζει το δίκολό του. Την άκρη του περυστρώφου του. Τη νεκροκεφαλή με τα σταυρωμένα κόκαλα στο κολάρο του. Βλέπει το χρυσό σιρίτι στην επωμίδα του, προσέχει πως η μια της άκρη είναι ξηλωμένη και ξαναραμμένη αδέξια με κλωστή άλλο χρώμα. Το υγρό παγωμένο βαθούλωμα στην πλάτη της τρέμει, σαν να περιμένει σφαίρα. Σφαίρα που από κει θα καρφωθεί ίσια στην καρδιά της.

«Η αδερφή μου», λέει κοιτάζοντας την κλωστούλα που κρέμεται, «είναι ράφτρα. Ούτε που θα τις βλέπατε τις βελονιές, αν το 'χε κάνει εκείνη αυτό το μπάλωμα».

Ξέρει ότι δεν την καταλαβαίνει. Μιλάει, μόνο και μόνο για

να στείλει λέξεις να τρυπήσουν τη φούσκα της σιωπής, που έχει κατέβει σαν αδιαπέραστος θόλος και τους έχει σκεπάσει. Το κεφάλι της αδειάζει, το κενό την πλημμυρίζει, σαν να πρόκειται να λιποθυμήσει.

«Άγαμη», λέει ο αξιωματικός και δείχνει τη λέξη στην ταυτότητά της με το δάχτυλο. Έχει βγάλει το γάντι του.

«Της αδερφής μου είναι το παιδί», του απαντάει.

Την κοιτάζει, κοιτάζει και το παιδί. Αρκεί άραγε που οι λέξεις «εβραϊκής καταγωγής» δεν υπάρχουν γραμμένες στα χαρτιά της; Η Κιάρρα δεν έχει χαιρετίσει ποτέ της φασιστικά. Ακόμα και στο σχολείο κατάφερνε να ξεγλιστράει και πάντα καμάρωνε γι' αυτή τη μικρή πράξη βουβής αντίστασης. Τώρα, όμως, αναρωτιέται μήπως ήρθε η ώρα· μήπως έτσι θα 'κλεινε το θέμα.

Το φορτηγό βάζει μπρος και μια φωνή ξεφεύγει από τα χείλια του αγοριού δίπλα της. «Μαμά», ουρλιάζει και η Κιάρρα τον αρπάζει, τον σφίγγει στην αγκαλιά της.

Το παιδί την κλοτσάει.

«Μαμά, μαμά», φωνάζει ξανά και ξανά. Ίσα που καταφέρνει να τον κρατήσει, να μην της φύγει.

«Σταμάτα, αλλιώς ο στρατιώτης θα πυροβολήσει», σκύβει και του σφυρίζει στ' αυτί. Και το παιδί παραλύει, νεκρό βάρος στα χέρια της. «Μου δίνετε τα χαρτιά μου, σας παρακαλώ;» τολμάει και λέει. «Πρέπει να τον πάω σπίτι».

Ο οδηγός του δεύτερου φορτηγού κάτι φωνάζει. Είναι έτοιμος να ξεκινήσει. Ο αξιωματικός των SS γυρίζει και κοιτάζει στην καρότσα. Το βλέμμα του περνάει απ' τα πρόσωπα των αιχμαλώτων. Και τέλος σκύβει και ανακατεύει τα μαλλιά του αγοριού.

«Να είσαι φρόνιμος και να ακούς τη θεία σου», λέει και πετάει τα χαρτιά της Κιάρρα μέσα στην πάνινη τσάντα, που έχει περασμένη στον ώμο της.

Με την άκρη του ματιού της βλέπει τη βαλιτσούλα του παιδιού πάνω στην καρότσα, εκεί όπου στεκόταν. Τα ρούχα του, τα πράγματά του, ένα παιχνίδι ίσως, ένα βιβλίο. Κάτι δικό του. Δεν μπορεί να πάρει τίποτα. Απολύτως τίποτα. Ούτε μια φωτογραφία. Ούτε ένα ρούχο.

Το φορτηγό ξεκινάει.

Η Κιάρρα στέκεται ζαλισμένη με το παιδί βαρύ στα χέρια της, με το πρόσωπό του χωμένο στο παλτό της.

«Φύγε», της λέει ο αξιωματικός και την κοιτάζει με ύφος, που η γυναίκα δεν καταλαβαίνει. Υψώνει τη φωνή του, απευθύνεται σε όλους όσοι στέκουν εκεί. «Φύγετε όλοι», γαβγίζει και χτυπάει τα χέρια, με μια θεατρική κίνηση. Το θέαμα τελείωσε.

Η Κιάρρα απομακρύνεται όσο μπορεί πιο γρήγορα, το παιδί στην αγκαλιά της βαρύ, σαν άψυχο, τα πόδια του κρεμασμένα χτυπούν ρυθμικά στα γόνατά της με κάθε της βήμα. Αναρωτιέται μήπως το 'πνιξε από το σφίξιμο. Παίρνει τον δρόμο προς το ποτάμι, τρεκλίζοντας προχωράει δίπλα στο Λουνγκοτέβερε, κάτω από τα πλατάνια. Κι όταν περνάει τη Γέφυρα Γκαριμπάλντι, τον αφήνει κάτω. Ένα σιρίτι απ' τη μύξα του έχει μείνει κολλημένο στο πέτο του παλτού της.

«Θέλω τη μαμά μου», λέει.

Τον κοιτάζει. Μικρός, προπέτης. Ορφανός. Τα γόνατά της λυγίζουν, απλώνει το χέρι της στο κάγκελο. Για πρώτη φορά σήμερα βγαίνει ο ήλιος, δίνει μια λάμψη πορτοκαλιά και χρυσή στα φύλλα πάνω απ' τα κεφάλια τους. Κάτω, στο φουσκωμένο ποτάμι, ένα σπασμένο κλαδί χοροπηδάει στο νερό. Στηρίζεται.

«Θα σε πάω σπίτι!», αρχίζει να λέει η Κιάρρα, αλλά σταματάει και τον αρπάζει από το ρούχο, γιατί ο μικρός έστριψε κι έκανε να το βάλει στα πόδια. Τον γραπώνει σφιχτά, γονατίζει δίπλα του, τον κρατάει που σπαρταράει να της φύγει, προσπαθεί να τον η-

συχάσει. Στο μέσα μέρος του γιακά του βλέπει ραμμένη μια ετικέτα. Ντανιέλε Λέβι, διαβάζει ανάποδα. Πρέπει να το ξεφορτωθώ κι αυτό. Τυλίγει γερά τα χέρια της γύρω του, εκεί στο πεζοδρόμιο, τον κρατάει ακίνητο. Πιάνει την άκρη της ετικέτας με τα δόντια της, τραβάει, την ξηλώνει.

Σε όλο τον δρόμο ως το σπίτι η Κιάρρα σέρνει το παιδί, που χτυπιέται και κλοτσάει και φωνάζει «Μαμά» ώσπου κλείνει ο λαιμός του. Αν ήταν ένας αγώνας θέλησης, μπορεί και να 'χε βγει νικήτης. Η απόφασή του να της φύγει είναι τουλάχιστον τόσο στέρηση κι ακλόνητη όσο κι η δική της να τον κρατήσει. Είναι όμως ζήτημα σωματικής δύναμης. Και ο μικρός δεν έχει καμία ελπίδα.

Όταν φτάνουν στη Βία ντέι Καπελάρι, δεν βγάζει πια τσιμουδιά.

Στην είσοδο δυο βαλίτσες έτοιμες. Η Σεσίλια κάθεται και ράβει στο σαλόνι. Δεν σηκώνει αμέσως το κεφάλι. Στριφώνει ένα ύφασμα που έχει χρώμα δαμασκηνί. Οι πτυχές του υφάσματος χύνονται από το τραπεζάκι, φτάνουν σχεδόν στο πάτωμα, αρπάζουν τη λάμψη από το αδύναμο υγρό φως της μέρας, που μπαίνει απ' το παράθυρο. Κόβει την κλωστή με το ψαλίδι, ισιώνει τους ώμους της.

«Τέλειωσα», λέει και τους κοιτάζει πάνω από τους στρογγυλούς φακούς των γυαλιών της. Κοιτάζει το εξαντλημένο, κλαμένο παιδί.

«Αυτό είναι το δωράκι μου;» ρωτάει την Κιάρρα. Και μετά, πριν εκείνη προλάβει ν' απαντήσει, «Κορίτσια δεν είχανε;»